

Əlyazması hüququnda

MOCTƏBA FƏTƏLİ OĞLU ŞOAI

**ŞƏHRİYARIN FARSÇA DİVANININ
LEKSİKASI**

5711.01 – İran dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

\

Dissertasiya işi AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “İran filologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Şəfəq Ənvər qızı Əlibəyli
Filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponetlər:

Filologiya üzrə elmlər doktoru
Roza Hüseyn qızı Eyvazova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mənzərə Həsən qızı Məmmədova

Aparıcı təşkilat:

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Farsdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsi

Müdafiə “__07__” 05__ 2014-cü il saat “__”-da AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu nəzdində filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD 01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, VII mərtəbə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat“__” _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

FD 01.151 Dissertasiya Şurasının elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru:

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlibəyli

I. İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Orta əsrlər və daha sonrakı dövrlərdə İran, Azərbaycan, Orta Asiya, Qafqaz, Hindistan, Əfqanıstanda, Ərəbistanda yaşayan şairlər tərəfindən farsca divanlar yaradılmışdır. Bu divanlar əsasən ədəbiyyatçı alimlər tərəfindən ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiq olunmuşdur. Dil və üslub baxımından olan araşdırmalar isə bu sahədə azlıq təşkil edir.

Şəhriyarın farsca divanı da dil baxımından tədqiqata cəlb olunmamışdır. Divanın dil və üslubunu tədqiq etməklə Şəhriyarın söz sənətindəki qüdrətinin daha yeni səhifələrini açmış oluruq. Bu səbəbdən Şəhriyarın farsca divanının dil və üslub baxımından araşdırılmasını şəhriyarşünaslığın, ümumiyyətlə filologiyanın aktual tədqiqat mövzularından saymaq olar. Heydər Əliyevin dediyi: “Dahi sənətkarın yaradıcılığının dərinədən öyrənilməsi, tədqiq və tədris edilməsi sənət və elm xadimlərimizin müqəddəs borcudur”. Bu sözlər Şəhriyar ədəbi irsinin, Şəhriyar mövzusunun öyrənilməsinin aktuallığını bir daha sübut edir.

Tədqiqat obyektı. Şəhriyarın farsca divanıdır. Tədqiqatda divanın 2006-cı ildəki nəşrindən istifadə olunmuşdur. Nəşrin tərtibçisi Həmid Məmmədzadədir. İki cild və 1402 səhifədən ibarət olan bu divana qəzəl, qəsidə, məsnəvi, qitə, rübai və dübeytilər daxil edilmişdir. Birinci cild : “Naşirlərin sözü”, “Ustad Şəhriyarın bioqrafiyası”, “Şəhriyarın bir qəzəlinin şərhı”, “Əziz oxucular üçün”, “Müqəddimə”, “İran şeirinın üslubları və məktəbləri” , “Şəhriyar külliyyatının tərtibi” adlanan yazılarla başlayır. Həmin cildə qəzəllər, qəsidələr, dübeytilərə yer verilmişdir. İkinci cildə isə məsnəvilər qitələr və aşağıdakı bölgülər verilir: “Şəhriyar məktəbi”, “Gecənin əfsanəsi”, “Dəniz simfoniyası”, “İslam inqılabı və Şəhriyar”, “Müxtəlif şeirlər” və s.

Farsca divanlar arasında bu əsərin öz yeri var. Divandakı məzmun gözəlliyi, bəyan tərzı, fəsahtə gücü maraqlı doğurur. Şəhriyar bu divanı yazmaqla farsdillı ədəbiyyata dəyərli bir miras bəxş etmişdir. Divanda farsdillı şeir ənənələri bariz şəkildə əks olunur. Bununla yanaşı əsər yeni məzmunlar, yeni fikirlərdən xali deyildir. Şəhriyar şeiri zəngin obraz və ifadə vasitələrinə malikdir.

Divanda könülə xoş gələn məcaz, istiarə, rəmz, təşbeh və mübaliğələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Divanın tədqiqat obyektini kimi seçilməsi Şəhriyar yaradıcılığı, onun dil və üslubu haqqında yeni söz demək imkanı yaradır.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Şəhriyarın farsca divanı dil və üslub cəhətdən sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmayıb. Eləcə də şairin farsca divanının leksikası tədqiq olunmayan sahələrdəndir. Amma müxtəlif ölkələrdə Şəhriyar yaradıcılığından bəhs edən tədqiqatçılar qismən dil məsələlərinə toxunmuşlar. Məsələn, İranda Abdulla Həmid Bağeri Şəhriyar və xalq danışıq dilindən bəhs etmiş, Cavad Kərim Nejad Şəhriyarın qəzəllərinin lüğət tərkibində işlənən, qəzəl leksikası üçün yeni olan sözlərə və şairin əsərlərindəki musiqi terminlərindən bəhs etmiş, Əbülfəz Əliməhəmmədi “Hafiz be rəvayət-e Şəhriyar” kitabında şairin söz sənətindən necə istifadə etməsi məsələsinə toxunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatda əsas məqsəd şairin farsca divanının lüğət tərkibinin araşdırılması və üslubi özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bununla əlaqədar iddiaçı qarşısında aşağıdakı vəzifələr durmuşdur:

- divan şeiri haqqında ümumi məlumat vermək;
- farsca divan müəlliflərinin müxtəsər xronologiyasının təqdimi;
- şairin farsca divanının tədqiqatda istifadə olunmuş nəşri barəsində məlumat;
- divanın lüğət tərkibinin təsnifatını vermək;
- divanın poetik dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- divanda daha çox istifadə olunmuş bədii təsvir və ifadə vasitələrini göstərmək.

Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsaslarını Azərbaycan, İran və Türkiyədə şəhriyarşünaslıq sahəsində aparılmış araşdırmalar, Şəhriyar yaradıcılığını, sənətkarlığını araşdırmış ədəbiyyatşünas və dilçi alimlərin tədqiqatları və müxtəlif dillərdə olan nəzəri ədəbiyyat təşkil edir.

Tədqiqatın metodu linqvistik təsnifat və semantik-funksional analizə əsaslanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya Şəhriyarın farsca divanının lüğət tərkibinin araşdırılması sahəsində sistemli şəkildə aparılan ilk tədqiqatdır. Şəhriyarşünaslıqda bu mövzuya toxunulmayıb.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Şəhriyarın farsca divanının dil və üslub baxımından səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir, fars dili leksikası və qrafikası ilə bağlı olan bir sıra məqamlar ilk dəfə olaraq tədqiqatda öz əksini tapır.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya farsdilli nəzm əsərlərinin dil və üslub baxımından araşdırılmalar, Şəhriyar irsinin tədqiqində əhəmiyyət kəsb edə bilər. Təcrübi baxımdan tədqiqat işindən ali məktəblərin Şərqsünaslıq və Filologiya fakültələrinin proqram, dərslük və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, magistratura təhsil pilləsində farsdilli ədəbiyyat və fars dilçiliyi üzrə xüsusi kursların oxunmasında istifadə oluna bilər.

Müdafiyyə çıxarılan müddəalar:

- farsdilli divanlar arasında Şəhriyarın farsca divanının zaman baxımından özünəməxsus yeri var;
- divanda fars dilinin leksik kateqoriyaları tam zənginliyi ilə əks olunmuşdur.
- divanda fars dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik özəllikləri öz əksini tapmışdır;
- fars dilinin qrammatik quruluşuna riayət edilmişdir;
- divanda sadə danışiq dili poetik tərzdə əsərin qayəsində daxil edilmişdir;
- şair divanda fərdi üslub nümayiş etdirə bilmişdir;
- divanda şairin doğma ana dilinin nəfəsi duyulur. Bu əsərin leksik tərkibində türk mənşəli sözlərdə öz əksini tapır.
- divanda bədii təsvir və ifadə vasitələrinə fərdiliklə yanaşmış, divan şeiri üçün səciyyəvi olan tərkiblərlə yanaşı yeni məcazlar silsiləsi yaratmışdır.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun İran filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu, elmi müddəa və nəticələri iddiaçının beş elmi məqaləsində öz əksini

tapmışdır. Müəllifin mövzu ilə əlaqədar məqalələri Şərqsünaslıq İnstitutunun «Elmi araşdırmalar», «Şərq filologiyası» və «Şərqsünaslıq» toplusunda AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutunun «Filologiya Məsələləri»ində, AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun «Tədqiqatlar»ında dərc edilmişdir. Xaricdə mövzuya aid iki məqalə və tezis dərc olunub. Tədqiqatçı mövzu ilə əlaqədar Azərbaycanda və İranda keçirilən Beynəlxalq elmi konfranslarda məruzə ilə çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri araşdırılır, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti göstərilir.

Birinci fəsil - «**Divan şeiri**» adlanır. Fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. «**Farsdilli divan şeirinin xüsusiyyətləri**» adlanan birinci yarımfəsildə divan şeirinin xüsusiyyətləri əz əksini tapmışdır.

Divan - şairlərin müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlərin toplusudur. Bu cəhətdən də həm məzmun, həm də forma, həm də ahəngdarlıq cəhətdən maraqlıdır. Divanda qəzəllər qafiyə və rədiflərin son hərfinin ərəb əlifbasındakı sırasına uyğun düzülür. Hər hərfə ən azı bir şeir olması gərəkdir. Divan şeirində qafiyə və rədifə çox önəmli yer verilir, divan şeiri əruzun müxtəlif bəhrlərini əhatə edir. Divana qəsidə, (tovhid, minacat, nət, mədhiyyə), tarix, müsəmmət, qəzəl, müəmma, müfrədlər, azadələr.və s. daxil edilir.

Divan şeiri farsdilli şeirin müxtəlif üslublarının elementlərini əks etdirir. Bu üslublar dövr cəhətdən Xorasan, İraq, Hind, Bazgəşt (qayıdış) adı altında tanınır.

Divan şeirində söz sənətinə, bədii ifadə vasitələrinə, bəlağətə yer verilməsi şeirliyi daha da gücləndirir. Divan dili, nəzm əsərlərindən, islami mənbələrdən, tarixi, fəlsəfi əsərlərdən, təsəvvüf terminlərindən, frazeologiyadan faydalanan bir dildir.

Divan şeirində Quran ayələri və hədislərdən, peyğəmbərlərin həyatı haqqındakı məlumatlardan çox istifadə olunur. Bunlar

“təlmih” vasitəsi ilə daha çox xatırlanır. Yəni müəyyən bir məşhur hadisəyə işarə olunur. Divan şeirində müəlliflərin fəlsəfə, hikmət, məntiq, tibb, əczaçılıq, kimya, nücum, riyaziyyat, həndəsə, musiqi, yuxu yozumu sahəsindəki bilikləri özünü göstərir.

Divan müəlliflərinin bir neçə dil bilməsi də divandakı ərəbcə şeirlərdə əks olunur. “Müləmmə”ni, yəni bir-birini izləyən müxtəlif dillərdə olan şeir parçalarını buna misal göstərmək olar.

Divan şeirində eşq mövzusu əsas məqamlardandır. Eşq – aşiq – məşuq – divan şeirinin əsas qəlibidir. Divan şeirində çox müraciət olunan digər bir mövzu təbiətdir.

Əli Nihad Tərlan divan şeiri haqqında deyir: “Divan ədəbiyyatımız mədəniyyət aləminə böyük bir iftixarla qeyd edə biləcəyimiz bir sənət məhsuludur. Onun içində insan zəkası öz yolunda vara biləcəyi son mərhələyə varmışdır”.¹

İkinci yarımfəsil **“Farsca divan müəllifləri”** adlanır. Bu yarımfəsildə farsca divan müəllifləri sadalanır, divanlar haqqında qısa məlumat verilir. Farsdilli ədəbiyyatda bir çox divan sahiblərini sadalamaq olar: Hafız, Sədi, Rumi, Şəms, Gəani, Xaqani Şirvani, İmadəddin Nəsimi, Nəvai, Bədr Şirvani, Həqiqi, Hümam Təbrizi, Füzuli, Saib, Baba Kuhu Bakuvi, Fələki Şirvani, Hatif İsfəhani, Foruği, Fəxrəddin Eraği, Seyf Fərgəni, Vəhşi Bafəği, Fəridəddin Əttar, Marağalı Övhədi, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Pərvin Etesami, Bahar, Şəhriyar və və s. Bu şairlərin içində gördüyümüz kimi, Azərbaycan şairləri və ümumiyyətlə qeyri farslar da az deyildir. Onların hər biri fars dilində olan ədəbi nümunələrə yaxşı bələd olmuş, yaradıcılıqlarında müsəlman Şərqişində şeir dili olan fars dilinə müraciət etmişlər. Farsca divan yazanlar arasında Osmanlı sultanları da olmuşdur. Məsələn: Cəm Sultan (1459- 1495), Yavuz Soltan Səlim (1466-1520), Qanuni Soltan Süleyman (1494-1566) Muhibi, III Murad (1546- 1594) Muradi, şahzadə Bəyazid (1525- 1562) Şahi, Əbülfeyz Feyzi (1547-1595) farsca divan sahibidir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, divan şeirinin öz nizamı

---

¹ Tarlan, Ali Nihat, “Edebiyat Meseleleri” Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981, s.82

var. Farsdilli divan şeirində bütün bu nizamı və divan şeiri xüsusiyyətlərini görmək olur.

Üçüncü yarımfəsil **“Şəhriyarın farsca divanı”** adlanır. Divanda farsdilli şeir ənənələri bariz şəkildə əks olunur. Bununla yanaşı əsər yeni məzmunlar, yeni fikirlərdən xali deyildir. Şəhriyarın şeir tərzii zəngin obraz və ifadə vasitələrinə malikdir. Divanda könülə xoş gələn məcaz, istiarə, rəmz, təşbeh və mübaligələr öz əksini tapmışdır.

Şəhriyarın bədii dili ilə fars dilinin lətafətindən yaranan poetik bir dil divanı daha da oxunaqlıdır. Şairin farsca divanında sadə bir bəyan, fikir açıqlığı vardır. Ən dərin və mürəkkəb məzmunlar belə nəfis və aydın şəkildə təqdim olunur. Bəzi mövzuların bəyanında xalq dilinə yaxınlıq, axıcı şeir vəznlərindən istifadə xüsusi səmimiyyət yaradır. Divan boyu mövzuya uyğun vəzn seçimi seyr olunur. Divanın dili divan şeirinin ənənəvi leksikasını daşıyan bir nəzm nümunəsidir, həm də müasir canlı danışq dilinə xas olan ibarələr, ifadələrlə cəvələnmə, şirinləşən bir bəyandır. Şəhriyarın divanda yaratdığı nəfis kinayə, təriz, mübaligə, təzad, təkrir, nida, sual, təşxis, təşbih, istiarə, məcaz, cinas, xitab və digər bədii sənət növləri buna misal ola bilər.

Divan ilk dəfə 1930-cu ildə nəşr edilmişdir. Divanın sonuncu nəşri 2006-cı ilə təsadüf edir. Nəşrin tərtibçisi Həmid Məmmədzadədir. İki cild və 1402 səhifədən ibarət olan bu divana qəzəl, qəsidə, məsnəvi, qitə, rübai və dübeytilər daxil edilmişdir.

Divanın yeni nəşrinin məziyyətlərindən biri tanınmış şair Kərim Məşrutəçi Sönməzin **“Heydərbabaya salam”** şeirinin mənzum tərcüməsinin verilməsidir. Həmid Məmmədzadə məhz bu tərcüməni digər mənzum tərcümələrdən fərqləndirir. Belə ki, bu tərcümədə folklor ünsürləri, məhəlli leksika, hecaya məxsus qəliblər digər tərcümələrə nisbətən daha çox qorunub saxlanılmışdır.

Məliküşüərə Bahar 1930-cu ildə nəşr edilən divanın ön sözündə yazır: **“Şəhriyar böyük və füsunkar bir şairdir. Şəhriyar böyük şeir ustadıdır. Şəhriyar müasir İran şairlərinin ən böyüyü və möhtəşəmidir. ... O nəinki İranın, hətta bütün Şərqi İftixarıdır”**.

Divanda şairin sələflərinə bəslədiyi ehtiramı əks endirən şeirlər mühüm yer tutur. Farsdilli poeziyanın bütün sirlərinin

daşıyıcısı olan Şəhriyar sələflərinin: Firdövsi, Nizami, Sənayi, Mövlana, Hafız, Füzuli, Saib və digərlərini dəfələrlə yad edilir. Şairin sələflərindən bəlağət, hikmət, irfan, incəlik, sadəlik öyrəndiyi aydın olur. Bütün bunlar onun axıcı, sadə və ifadə tərzində özünü göstərir. Məxsusən Hafizə verdiyi qiymət maraqlıdır:

بلی از این همه شاعر اگر زمن پرسید کسی به خواجه و اوج کمال او نرسد²
(Bəli, bu qədər şairlərin arasında əyər məndən soruşsalar,
Deyərəm ki, heç kəs Xacəyə və onun kamal zirvəsinə çatmayıb).

Divanın “متفرقه” adlanan, müxtəlif məzmunlu şeirləri əhatə edən hissəsi ustadın müasiri olduğu sənət əhli ilə əlaqələrindən danışıq. Şəhriyar onlardan çoxuna gözəl şeirlər həsr etmişdir. İrəc, Pərvin, Eşqi, Bahar, Səba, İqbal Azərin ölümünə çox təsirli elegiyalar yazmışdır.

Divanda aparıcı mövzulardan biri dini mövzudur. Belə qəzəllər sırasına “مناجات” (Minacat), “قیام محمد” (Məhəmməd qiyamı), “عسی و کاروان کربلا”, (Kərbəla karvanı), “یا علی”, (Ya Əli), “حسین و عسای” (İsa Həvari), “داغ حسین”, (Hüseyn dağı) və s. daxil etmək olar.

Atəşli bir eşqdən danışan qəzəllər sırasında bunların adını çəkmək olar: “ماه سفر کرده” (Səfər etmiş Ay), “پروانه در آتش”, (Atəşdə pərvanə), “غوغای غروب”, (Qürub qoqası), “یار قدیم”, (Köhnə dost), “خمار انتظار” (İntizar xumarı), “فراق توشب”, (Sənin fərağ gecən), “تاله های زار” (Ah-zarlı nalələr) və s.

Divanda ilk növbədə Şəhriyar üslubu üçün səciyyəvi olan sadə, axıcı qəzəllər diqqəti cəlb edir. Belə qəzəllərə misal aşağıdakıları göstərmək olar: “دستم به دامنات” (Əlim sənin ətəyində), “گل پشت و رون دارد” (Gülün dalı-qabağı olmaz), “ودای جوانی” (Cavanlıq ilə vida), “زندادان زندگی” (Həyat zindanı), “یاران دغل” (Yalançı dostlar) və s. Bu qəzəllər öz səmimiyyəti ilə seçilir.

Digər maraqlı bir məqam Şəhriyarın illər öncə farsca divanın cildlərinə yazdığı müqəddimələrdir. Bu yazılarda şairin şeir haqqında elmi, poetik mülahizələri oxucunu məftun edir. Oxucu üçün aydın olur ki, şerin mayası ilkin növbədə lətif bir təsirə, insan ruhunu titrətməyə qabil olmasındadır. Bu özünü zahirən, insanın

² Yenə orada, s.106.

özündən asılı olmayaraq yaranan göz yaşı, gülüş, təbəssüm, rıqqətdə göstərir. Şair ona bəxş olunan istedadı, şeir ruhunu digərlərinə çatdırır. Anlayırsan ki, kəlam və cümlə şeirin cisimidir. Hər kəlmə bu cismin bir üzvüdür. Onlarda insan bədəninin üzvlərində olduğu kimi tənəsüb və gözəllik gərəkdir. İnsana libas gərək olduğu kimi, şeirə də formadan, vəzn və qafiyədən doğan musiqi gərəkdir. Kamil şeirin cisminin bütün əzaları yerində olmalıdır.

Şəhriyar bu müqəddimədə Hafizi şirin farsdilli şeirdə kamillik həddinə çatmış əsrarəngiz şair adlandırır. Şair təvazökarlıqla özünün hələ bu həddə çatmadığını söyləyir. Ehtiramla ustadlarının şeirlərini oxuduqda özündən hələ də razı qalmadığını qeyd edir.

İkinci fəsil «Divanın lüğət tərkibi» adlanır. Həmin fəsil altı yarım-fəsildən ibarətdir. Birinci yarım-fəsil **“Sinonimlər”** adlanır. Divan zəngin leksik-semantik xüsusiyyətə malikdir. Əsərinin leksik tərkibində sinonimlər önəmli yer tutur. Şair divanda bu söz qrupunun bütün zənginliklərindən uğurla istifadə etmişdir.

Divandakı sinonimlər müxtəlif fonetik tərkibə malik olaraq, müəyyən bir məfhumun müxtəlif mənə çalararını ifadə edir. Şair sinonimlər vasitəsi ilə müxtəlif mənə incəliklərinə nail ola bilər. Ustad divan boyu həm leksik, həm də üslubi sinonimlərdən uğurla istifadə edir.

Divanda sinonimlər “və” bağlayıcısı ilə daha çox işlənir. “Və” bağlayıcısı ilə işlənməsi həmin sözlərə diqqəti daha da artırır. Bu da mənanın vurğulanmasına xidmət edir.

هر چیز پی حیات وهستی   هستی ز پی خداپرستی³

(Hər şey həyat və varlıq üçündür/Həyat da Allahpərəstlik üçündür).

Sinonim qoşalılar hər misrada təkrar olunur:

عمری گذاشتیم به آه و فغان ولی   آخر گذشت گر چه به آه و فغان گذشت⁴

(Ömrü ahu-fəqana həsr etdik, amma axır keçdi, hər çənd ki, ahu-fəqanla keçdi).

³ محمد حسین شهریار ، دیوان فارسی ، چاپ سی و دوم ، انتشارات زرین ، 1387

س.803.تهران

⁴Yenə orada, s139.

Sinonimlərdən istifadə divanda fikrin dəqiq ifadəsinə xidmət edir, emosionallığı artırır və fars dilinin zənginliyini nümayiş etdirir. Çox vaxt sinonimlərdə təkrardan qaçmaq üçün istifadə edirlər.

İkinci yarımfəsil “**Antonimlər**” Divanında antonim kimi mətnə daxil edilən nitq hissələrinin zəngin üslubi imkanlarını izləmək olar. Bunların içində feillər önəmli yer tutur. Şair feil olan antonimlərdən çox geniş istifadə etməklə divanda təzadlı bir dinamiklik yaradır.

باز دیوانه دلم می گوید گوهری یافتم و گم کردم⁵

(Yenə divanə ürəyim deyir:/ “Bir gövhər tapdım və itirdim).

Divanda feil tərkibli idiomatik ifadələrin antonimliyindən doğan təzadlar az deyildir: گرّه به کار زدن ≠ گرّه از کار باز کردن، از کار کناره شدن ≠ به سر کار آمدن، شانه را خالی کردن ≠ زیر بار رفتن vurmaq ≠ işdən düşünü açmaq, işdən kənar edilmək ≠ iş başına qayıtmaq, çiyini boşaltmaq ≠ yük altına getmək)⁶.

شب قمار، کسان دیده ام به دولت طاق

(Gecə qumarda kəslər görmüşəm ki, dövlət içində \ Sübh isə gədəyə dönüb, qəm və dərdlə cütləşib).

Antonim qoşalığının tərəflərinin cəmdə işlənməsi divan üçün səciyyəvidir:

چنانش نعره ای با مردگان خاست که بر تن زندگان را موی شد راست⁷

(Ölülərdən elə bir nərə qalxdı ki, / dirilərin tükü biz-biz oldu).

Bunların içində substantivləşmiş isimlər az deyildir: [bədan] – [nikan], [xuban] – [bədan] pislər - yaxşılar, [piran] - [cəvanan] qocalar - cavanlar, [pakan] – [napakan].

عاقلان خاموش و در کشت بهشت جاهلان تخم جهنم کاشتند⁸

(Aqillər sakit və behişt əkinində / cahillər cəhənnəm tumu əkirlər).

Divanda antonim sözlərdən istifadə edən şair fikrin bədii ifadəsini daha təzadlı lövhələrlə çatdırı bilir.

⁵ Yenə orada, s.1106.

⁶ Yenə orada, s.347.

⁷ Yenə orada, s.518.

⁸ Yenə orada, s.224.

Üçüncü yarım fəsil “**Omonimlər**” adlanır. Bu sözlər yazılışına, hərəkələrinə görə eyni, mənasına görə fərqli olur. Divanda aşağıdakı omonimlərdən daha çox istifadə olunub: تار [tar] – tel, tutqun ; قرار [ğərar] – qərar, tab; میان [miyan] ara, bel; بر [bər] – önqoşma, yer); داد [dad] – verdi, ədalət; دور [d(o)ur] – uzaq, dövr; روان [rəvan] – gedən, rəvan; چین [çin] – Çin, qırış ; در [dər] – qapı, yerlik hal bildirən önqoşma; باز [baz] – açıq, yenə ; چنگ [çəng] - çəng (musiqi aləti), əyri, çəng ; تر [tər] - təzə, sifətin müqayisə dərəcəsi; آینه [ayine] – ayna, ayin; بر [bər] – ağuş, üzərinə ; دم [dəm] - ləhzə, nəfəs.

Aşağıdakı beytdə Şəhriyar 3 dəfə “çəng” sözündən istifadə edib. Omonimin belə yerləşməsi, sanki beytin daşdığı “qəm” motivini gücləndirir.

تو نیز مطرب سرمست چنگ را منه از چنگ

بزن که قامت من چنگ شد ز محنت دنیا⁹

(Sən ey mütrüb, çəngi çəngindən (caynağından) vermə / Çal ki, qamətım dünyanın möhnətindən (əyilib) qırmağa dönüb).

چنگ [çəng] → 1-ci misra: musiqi aləti və caynaq

چنگ [çəng] → 2-ci misra: əyri qırmaq

Omonimlərdən istifadə etməklə şair həm də xüsusi təkrar yaradır. Tam cinas yaradan bu mürəkkəb söz oyunu ustad qələminə məxsus nəzm gözəlliyidir.

Dördüncü yarım fəsil “**Onimlər**” adlanır. Əsərdə antroponim, toponim, hidronim, zoonim, kosmonimlər poetik məzmunlar yaratmaqda maraqlı obrazlar kimi çıxış etmişlər. Bunlar poetik mətnə maraqlı obrazlar sistemi yaradırlar. Müxtəlif modelli bu sistem məhz Şəhriyara mənsubdur. Əgər divandakı onimlərdən bir neçəsinin adını çəksək, onların kimin nəzminə mənsub olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirmək olar. Məsələn: Dəməvənd, Heydərbaba, Səhəng, Azərbaycan, Hafiz və s. – bu adları desək, cavabında “Şəhriyərdir” eşidərik Şairin müraciət etdiyi onimlər onun dünyagörüşündən, fəlsəfi baxışından, maraq dairəsindən xəbər verir. Bu onimlər həm ədəbi, həm tarixi, həm də kulturoloji cəhətdən maraqlıdır.

⁹ Yenə orada, s.447.

Dördüncü yarımfəslin birinci paraqrafı “**Antroponimlər**” adlanır. Xüsusi adları əhatə edən antroponimlər divanda maraqlı leksik-qrammatik kateqoriya təşkil edir.

1. Şairlərin adları:

از بارگاه سعدی و حافظ زدییم پر آورده با تولستوی و لرماتتوف این پیام¹⁰
(Sədi və Hafizin sarayından qanadlandıq / Tolstoya və Lermontov ilə bu xəbəri gətirdik).

2. Filosof və alim adları:

با فلاخن همه آن سفسطه ها دور انداز گرچه همسنگ ارسطو و فلاطون باشی¹¹
(Sapandla torbadakıları uzağa at / əgər Aristotel və Platonla həmvəznənsən).

3. Tarixi şəxs adları:

خزان زرد که در باغ سبز پوش آمد سکندری است که در کاخ داریوش آمد¹²
(Qızıl xəzan yaşıla bürünmüş bağa gəldi / İgəndərdir ki, Dariyuşun sarayına gəldi).

4. Dini şəxs adları:

موسا و عیسا و محمد (ص) هم شبانند اما بسا گرگا که در رخت شبانی¹³
(Musa, İsa, Mehdi də çobandırlar / amma çoban paltarında olan qurdlar az deyildir).

5. Musiqiçilərin adları:

پرویزچو بر تار برآید چنگ از پنجه ناهید و نکیسافکند چنگ¹⁴
(Pərviz əgər çəng calan Barbəd təkə tar çalmağa başlasa / Nahid və Nəkisanın əlindən çəng yerə düşər).

6. Bədii obrazların adları:

زمانه تربت لیلی کشد به دیده مجنون سپهر دامن یوسف درد به دست زلیخا¹⁵
(Zəmanə Məcnunun gözü önünə Leylinin çəkər / fələk Yusifin ətəyini Züleyxayanın əli ilə yırtar).

Dördüncü yarımfəslin ikinci paraqrafı “**Toponimlər**” adlanır. Əsərdə ölkə və şəhər adlarına (xoronimlərə) geniş yer verilir:

¹⁰ Yenə orada s.546.

¹¹ Yenə orada s.402.

¹² Yenə orada s.200.

¹³ Yenə orada s.598.

¹⁴ Yenə orada s.283.

¹⁵ Yenə orada s.496

من نه آنم که فراموش کنم تهران را شب تهران و شعاع و شفق شمران را¹⁶
(Mən Tehranı unudan deyiləm / Tehranın gecəsi və Şəmiranın işığı
və şəfəqi). “Şəmiran” Tehranın şimalında məhəllədir.

Beşinci yarımfəsil “**Frazeologizmlər**” adlanır. Əsərdə fraziologizmlərin tədqiqi öz növbəsində fars dilinin və onun leksik sisteminin semantik inkişafını izləmək imkanı yaradır.

Divandan seçdiyimiz misallar qrammatik cəhətdən söz birləşməsi və cümlə modeli əsasında dildə mövcud qaydalara əsasən formalaşmış frazeologizmlərdir. Divandakı frazeoloji material o qədər genişdir ki, onları fars əlifbası sırası ilə düzmək olar. Bunların hərəsinin öz səciyyəvi xüsusiyyətləri var. Məsələn, “ələf”lə başlayan frazeologizmlərdə tərkibində [ab] “su” sözü olan ifadələr daha işləkdir:

axan su bir də çaya qayıtmaz
- آب رفته به جوی باز نمی گردد
suyu bulandırır balıq tutmaq
- آب را گل آلود کردن و ماهی گرفتن
saman altında su
- آب زیر کاه
عمر بگذشته نگرده دم ساز
آب رفته است و به جو ناید باز¹⁷

(Ömür keçdi, artıq (məənə) dost deyil / axan su bir də çaya qayıtmaz).

Divanda fars dilində yeni formalaşmış frazeologizmlər də vardır. Məsələn, tərkibində alınma “poza” sözü olan misala baxaq:

ترا اگر پُز عالی و جیب شد خالی
مرا بگو که پُز نیز همچو عالی نیست¹⁸
(Əgər sənin pozan ali, cibin boş oldusa / məənə də ki, pozam o qədər də ali deyildir).

Altıncı yarımfəsil “**Alınma sözlər**” adlanır. Bu bölmədə fars dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsinin ərəb sözlərindən ibarət olduğunu nəzərə alıb, yalnız türk mənşəli alınma sözləri tədqiqata cəlb etmişik. Bu məsələyə, yəni şəhriyar farscasında türk mənşəli sözlərə, Azərbaycanın dilçi-alimi Vaqif Aslanov öz məqaləsində toxunmuşdur. “Vaqif Aslanovun fikrincə, ustadın fars dilində müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlərdə, işlənmə tezliyi nəzərə alınmaqla, 2000-dən çox türkmənşəli söz, söz-forma, ifadə

¹⁶ Yenə orada s.85.

¹⁷ Yenə orada s.755.

¹⁸ Yenə orada s. 1260.

müşahidə olunur. Bu ifadələrin böyük əksəriyyətinin də fars dilinə Azərbaycan dilindən keçdiyi şübhəsizdir”.¹⁹

Şəhriyarın farsca divanında aşağıdakı türk mənşəli sözlər işlənmişdir: arxalıq; azuqə; ağız ; ağa; qayçı; ocaq; ördək; ulaq; el; elxan; ilxı; başlıq; balaban; boşqab; bayquş; bəy; pərçəm; toxmaq; çatlanquş; çavuş; çaxmaq; çəkmə; çomaq; xatun; xan; xanbacı; xanım; duz; dişləmə; soraq; şallaq; qaz ; qab; qaçaq; qaşiq; qayıq; qıvraq; qoruqcu; qışqırıq; qaşov; qoşun; qolçomaq; qundaq; qoç; quş; qıyqac; qayçı; Kororoğlu; külək; gələn-gedən; muştuluq; nökar; hərdənbir; yaşmaq; yavaş; yonca; yaylaq və s.²⁰. Mövzu cəhətdən bu sözlər müxtəlif sahələri əhatə edirlər. Məsələn, məişət əşyalarının adlarını bildirən türk mənşəli sözlər. Bu sözlər xalq həyatının, məişətinin təsvirində əhəmiyyətli rol oynayır. Belə sözlər divanda az deyildir. Məsələn: [ğəşov] - qaşov, قاشق [ğəşoğ] - qaşiq, قاب [ğab] – qab, شلاق [şəllağ] - şallaq , چماق [çomağ] - çomaq, تخماق [toxmağ] - toxmaq, ادوقه [azuğə] - azuqə, بشقاب [boşğab] boşqab, قیچی [qeyçi]- qayçı, اجاق [ocağ] - ocaq. Divanda geyim adları və elementləri də etnik leksikanın maraqlı təbəqələrindəndir. Məsələn: یشماق [yeşmağ]- yaşmaq, چکمه [çəkmə]- çəkmə, أرخالق [arxaliğ] – arxalıq və s.

آن کمر بسته و أرخالق پوش وین کلاغی به سر و حلقه به گوش²¹
(O kəmərbəndli və arxalıq geyən, / bu da başında qarğa, qulağında sırğa).

Fars dilində çox geniş yayılmış ictimai zümrə və insana aid digər məqamları bildirən sözlərin divanda çox işlənməsi təbiidir. Bu sözlərin ən çox işlənəni bunlardır: خانم [xanom] - xanım, خاتون [xatun] - xatun, خانباجی [xanbacı] – xanbacı , نوکر [nukər] - nökar, گولچوماق [ğolçomağ] - qolçomaq, قرق چی [ğoroğçi] - qoruqcu, قاچاق [ğaçaq] – qaçaq, چاوش [çavoş] - çavuş, بیگ [beyg] - bəy, آغا [ağa]

¹⁹ Şükürova E. Söz sərrafi Şəhriyar. Bakı, 2010, s.78.

²⁰ s. محمد حسین شهریار ، دیوان فارسی ، چاپ سی و دوم ، انتشارات زرین ، نهران 940; 1022; 997; 926; 1080; 1012; 1022; 1051; 90; 1012; 590; 1012; 936; 1365; 899; 927; 1937; 1119; 996; 602; 1119; 1118; 992; 902; 1153; 1086; 1224; 1107; 1224; 927; 1106; 538; 1245; 1015; 1345; 991; 1014; 530; 1017; 156; 1012; 1015; 1001; 1186; 1146; 590; 1007; 1274; 1118; 1119; 1099; 796; 1009; 99; 1003; 1245; 1134; 12227; 927; 270; 1013; 111.

²¹Yenə orada s. 940.

-ağa və s. Şair türk mənşəli sözlərlə maraqlı poetik fiqurlar yaratmışdır. Məsələn, “quş” və “çatlanquş” sözlərini cinas-e zaed (əlavəli cinas) kimi işlətməmişdir.

زبان زرگری هم شعر نو شد؟ نه قوش است این که چاتلانقوش داری²²

(Zərgər dili şeri-no oldu / bu çatlanquşu olan nə quşdur?)

Nəzərdən keçirilən sözlər dil tarixi baxımından daha geniş tədqiqat obyektinə ola bilər.

Üçüncü fəsil «**Bədii ifadə vasitələri**» adlanır. Həmin fəsil doqquz yarım-fəsildən ibarətdir. Birinci yarım-fəsil “**Divanda söz sənəti**” adlanır. Bədii ifadə vasitələrində leksika önəmli yer tutur. Çünki söz dilin ifadə vasitələrinin əsas elementidir. Dilin və nitqin bəlağəti ilk növbədə sözlə bağlıdır. Məsələn, sözün çoxmənalılığı yazar və ya natiq üçün üstüörtülü, gizli mənalara ifadə etməkdən ötrü zəmin yaradır. Ona görə də belə polisemiya yüksək emosionallıq yaradaraq, həmişə şair və yazıçıların diqqətini cəlb etmişdir. Şəhriyar divanda Şərq söz sənətinin bütün incəliklərindən böyük ustalıqla istifadə etmişdir. Divanda istifadə olunan **ən səciyyəvi** bədii-ifadələr üzərində durmaq istərdik.

İkinci yarım-fəsil “**Cinas**” adlanır. Ərəb qrafikasının xüsusiyyətləri, bu əlifbaya xas olan nöqtələr cinasın müxtəlif növlərinin yaratmaq üçün zəmin yaradır. Bu cəhətdən də cinas yalnız omonimlər üzərində deyil, qrafikasından asılı olaraq müxtəlif formalara malikdir. Divanda cinas sırasının struktur - formal növlərini nəzərdən keçirək:

1. تام جناس [cenas-e tam] - tam cinas. Bu növ omonimlər üzərində qurulur. Beytdə təkrar işlənən söz yazılışına, hərəkələrinə görə eyni, mənasına görə fərqli olur. Omonim bölməsində buna misallar vardır.

2. جناس ناقص [cenas-e naqis] - naqis cinas. Bu növ cinas qrafikası eyni olan sözlərdə hərəkə fərqi olmasındadır.

وقابی نیست درگلهها منال ای بلبل مسکین

کز این گلهها پس از ما هم فراوان روید از گلهها²³

²² Yenə orada s.1118.

²³ Yenə orada s.928.

(Ey yazıq bülbül, güllərdə vəfa yoxdur / Bu güllər bizdən sonra da gildən tez-tez baş qaldıracaqlar).

Şair 3 dəfə “ GL ” qrafikasından istifadə edib:

[G o L] → 1-ci misra: gül

[G o L], [G e L] → 2-ci misra: gül və gil

3. جناس خط [cenas-e xətt] – Qrafik (xətti) cinas. Belə cinas qrafikası eyni, hərflərdə yalnız nöqtə fərqi olan sözlərin yaratdığı cinaslardır.

دل زار و بی قرار و دلارام و بیوفا من در میان اسیرم و جای فرار نیست²⁴

(Ürək ahu-zar, narahatdır, üzgünlük, vəfasızlıq (içində) / Mən bunların içində əsirəm və qaçmağa yeri yoxdur).

قرار [ğərar] → 1-ci misra: narahat

فرار [fərar] → edir 2-ci misra: qaçma

4. جناس یکسویه [cenas-e yeksuye] – biristiqamətli cinas. Burada yalnız bir hərfdə fərq olur və “təcnise-qəlb” adlanır.

ز ساز دل چه شنیدی که یاز می گویی بزن که سوز دل من به ساز می گویی²⁵

(Çal ki, qəlbimin yangısını sazla deyəsən / sazdan nə eşitsən, onu bir də de).

5. جناس زاید - [canas-e zayed] əlavəli cinas. Belə cinasda sözlərdən birinin əlavəsi olur. Məsələn aşağıdakı beytdə [gənci] və [nemigənci] sözlərinin yaratdığı cinasda olduğu kimi. Burada “nemi” hissəsi əlavədir.

در دل ویران ما گنجی بیا، گر چه در عالم نمیگنجی بیت!²⁶

(Viranə qəlbimizdə sən bir xəzinəsən, gəl!Dünyaya sığa bilməsən də, gəl!).

Üçüncü yarımfəsil “**Təlmih**” adlanır. Təlmih ərəbcə “gözün ucu ilə işarə etmək” deməkdir. Divanında rəngarəng, maraqlı təlmihlərdən çox istifadə olunmuşdur. Şəhriyarın istifadə etdiyi təlmihləri aşağıdakı təsnifatda vermək olar:

1. Dini hadisələrə işarə edən təlmihlər. Təlmihlər arasında Şəhriyarın divanda ən çox istifadə etdiyi “Nuhun tufanı”na, “Nuhun gəmişi”nə işarə edən təlmihlərdir.

آسمان کشتی نوحی که رها می بینیم کز پلیدی ها و زشتی ها بشوید عالمی²⁷

²⁴ Yenə orada s.1021.

²⁵ Yenə orada s. 441.

²⁶ Yenə orada s.1018.

(Aləmi pislik və çirkinliklərdən təmizləmək üçün Nuhun tufanı kimi bir məhşər yaranmaqdadır).

2. Tarixi şəxsiyyətlərlə işarə edən təlmihlər. Məsələn, سد سکندر - İsgəndərin səddi.

چو راه طاعت و تقوی گرفت پیش و علی گفت
برو که سد سکندر نه مانع است و نه حائل²⁸

(Elə ki, itaət və təqva yolunu tutdu Əli dedi: Get, İsgəndərin səddi nə maneədir, nə də qavimət).

3. Bədii obrazlar işarə edən təlmihlər.

برآمد چیره بر ضداک بهمن کاوه نوروز
بدوش از سرو و شمشادش درفش فتح و پیروزی²⁹

(Həmin novruzda Kavə Zöhhaka qarşı çıxdı / sinəsində qalibiyyət nişanəsi olan bayraq).

4. Tarixi-ictimai hadisələrə işarə edən təlmihlər. Məsələn, “bakuçı”, şairin uşaqlıq dövründə Bakı – Təbriz arasında xırdavatçılıq edənlərə, məktub apararlara deyirdilər. Bu söz, bəlkə də yalnız bu divanda yazıya alınıb.

باکوچی، آن مسافر و پیغام و نامه اش گاوآن به گاه زادن و آغوز و خامه اش³⁰
(Bakuçı, o müjdə və məktub daşıyan müsafir yadıma təzə doğmuş inək südünü, qaymağı (uşaqlığı) yadıma saldı).

Dördüncü yarımfəsil “**Təşbeh**” adlanır. Şair təqdim etdiyi təsviri gücləndirmək üçün bənzətməyə müraciət edir.

نیما غم دل گو که غریبانه بگرییم سرپیش هم آریم و دو دیوانه بگرییم³¹
(Nima, ürəyinin qəmini de ki, qərrib kimi ağlayaq, / bir-birimizə baş əyib iki divanə tək ağlayaq).

Bu beytin farscasında təşbehdə ədat rolu oynayan “kimi” sözü ötürülüb. Şəhriyarın [manənd] “kini” sözünün işləndiyi aşağıdakı beytdə isə tam təşbeh vardır:

لبت تا در لطافت لاله سیراب را ماند دلم در بی قراری چشمه مهتاب را ماند³²

²⁷ Yenə orada s.410.

²⁸ Yenə orada s.544.

²⁹ Yenə orada s. 991.

³⁰ Yenə orada s.997.

³¹ Yenə orada s.245.

³² Yenə orada s.378.

(Dodaqların lətifətdə sirab lələsi kimidir / qəlbim qərarlıqda ay çeşməsi kimidir).

Beşinci yarımfəsil “**Məcəz**” adlanır. Şairin farsca divanında məcazi ifadələrdən ibarət olan şeir başlıqları çoxdur. Məsələn: “Eşq vadisi”, “Vəfa peyki”, “İtgin Behişt”, “Haqqın nidası”, “Həyat nərdivanı”, “Göz yaşı gölü”, “Qəm şamı”, “Ümid qönçəsi”, “Gecənin əfsanəsi”, “Gül karvanı”, “Tale seli”.

Şeir mətnlərinin tərkibində belə ifadələr az deyildir. Məsələn: qəm dəryası, sübh açarı, hicran payızı, şəh şərabı, sözün Allahı və s. Bu məcazi ifadələr arasında “sözün Allahı” ifadəsi üzərində durmaq istərdik. Şair bu ifadəni işlətməklə Firdövsi sözünün qüdrətini göstərir:

مثل فردوسی آدمی که خدای در سخنش آفریده بی همتای
آنکه چون او بشعر نابغه نیست که خدای سخن مبالغه نیست³³

(Firdovski kimi insanı Allah,/Söz sənətində tayı olmadan yaratdı. Şeirdə onun kimisi yoxdur,/Sözün Allahıdır və bu mübalığə deyildir).

Nəzərdən keçirdiyimiz nümunələr Şəhriyarın yüksək məcazi təsəvvür tərzinin nümunəsidir.

Altıncı yarımfəsil “**Müləmmə**” adlanır. Ədəbiyyatda müləmmə elə şeirdir ki, beytin bir misrası ərəbcə, ikincisi farsca, yaxud türkcə, yaxud birincisi farsca, ikincisi türkcə, yaxud birincisi ərəbcə, ikincisi farsca yazılır. Şəhriyarın farsca divanında müləmmələr əsasən ərəb-fars və fars və ərəb istiqamətindədir.

آتشفشانها منفجر با دود و دم هذا الذی کُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجَلُونَ³⁴

(Dağlar tüstü və atəş içindədir, / Bunlar sizi tələsməyə vadar edən məqamdır).

Müləmmə divanda həm cümlə, həm də söz birləşməsi şəklində olan ifadələrdən ibarətdir. Allahın adı çəkilən tərkiblər:

معاذاله [məazəllah] - پناه بر خدا
تعالی الله [təaləllah] - خدای بزرگ
قربətən ləllah] - برای نزدیک شدن به خدا
olmaq uşun.

³³ Yenə orada s.826.

³⁴ Yenə orada s.160.

Yeddinci yarımfəsil “**Təzad**” adlanır. Divanda təzad yalnız antonimlər üzərində deyil müxtəlif sözlərin bir-biri ilə qarşılaşdırılması ilə də qururlur. Məsələn, heyvan və quş adları üzərində qurulan təzad divanda geniş yayılıb: [ahu] - [şir] ceyran - şir, [qoŋg] - [miş] canavar - qoyun, [qoŋg] - [bərre] qurd - quzu, [zağ] - [bolbol] qarğa – bülbül və s. Aşağıdakı misalda [baz] və [ğorab] qartal – qarğa təzadı [şəb]- [sübh] gecə - sübh təzadı ilə birgə eyni beytdə işlənir.

صبح بگشود، بال یاز سپید   شب فرو بست چتر برّ غراب³⁵

(Ağ qartalın qanadı kimi, səhər açıldı, / gecə qarğanın qanadı kimi çətirini bağladı).

Şair təzad qurmaq üçün bitki adlarından da istifadə etmişdir: [lale] - [xar] lalə - tikan, [qol] –

[xar] gül - tikan. Ən çox işlənən “gül - tikan” təzadıdır. Məsələn: چون خزان شد دیدمش مشتى به دامن خار داشت   در بهاران کوهساران را به خرمن لاله بود³⁶

(Baharda dağlar lalə xırmanı idi / elə ki, payız oldu gördüm atəyində bir ovuc tikan var).

Beytdə “gül - tikan” təzadı ilə yanaşı “bahar – payız” təzadı da işlənmişdir. Şair bununla təzad kəskinliyini artırır.

Təlmihlər üzərində qurulan təzadlar da Şəhriyarın söz sənətindəki nadir ustadlığına dələlət edir. Məsələn, Qabil – Habil təzadı yaradaraq Məşhur hekayətə işarə edir.

هائیل را چکار که چشم ندامتى   مأمور دیده بانى (قائیل) مى کنند³⁷

(Habilin nə işinə ki, peşmanlıq gözü / Qabilin [xidmətində durur] müşahidəsinə məmurluq edir).

Misallardan görünür ki, bu təzadlı dünyanın enişli-yoxuşlu məqamlarını görəndə şair divan boyu canlı və şairanə təzadlar yarada bilmişdir.

Səkkizinci yarımfəsil “**Təkrar**”. Şəhriyar divanda yalnız təkrir fiqurundan deyil, təkrar hadisəsinin yarada biləcək bir çox məqamlardan məharətlə istifadə etmişdir. Təkrar divanda obrazlılıq

³⁵ Yenə orada s.1022.

³⁶ Yenə orada s.121.

³⁷ Yenə orada s.223.

və emosionallığın yaradılmasında mühüm vasitələrdəndir. Şair təkrarın mətndəki məzmunu vurğulamaq xüsusiyyətindən məharətlə istifadə edir.

من از دل این غار و تو از قلۀ آن قاف / از دل به هم افتیم و به جانانه بگرییم
من نیز چو تو شاعر افسانہ خویشم / بازای به هم ای شاعر افسانہ بگرییم³⁸

(Mən bu mağaradan ürəyindən, sən də o Qafin zirvəsindən, Ürəkdən qucaqlaşılıb candan ağlayaq ./ Mən də sənin kimi öz əfsanəmin şairiyəm./ Bir də gəl, ey əfsanə şairi, gəl birgə ağlayaq!).

Şair iki dəfə [öz del] ifadəsini işlədir. Birincidə “mağaranın içindən” mənasında, digərində “ürəkdən” mənasındadır. “Əfsanə şairi” [şair-e əfsanə] ifadəsinin təkrarı isə iki şair arasındakı vəhdəti bir də vurğulayır.

Təkrar divanda səs fonu gözəlliyinə də xidmət edir. Aşağıdakı beytdə iki dəfə “xəndan”, “söxən”, “qol” sözləri təkrar olunur.

بلبل عشقم و از آن گل خندان گویم / سخن از آن گل خندان به سخندان گویم³⁹
(Eşq bülbülüyəm və o güli-xəndandan danışım/ O güli-xəndandan süxəndana deyim).

Mətdə maraqlı təkrar hadisəsindən biri də “inat” - müəyyən bir sözün şeir parçasına səpələnməsidir. Məsələn, aşağıdakı şeir parçasında “ney” sözü hər misrada həm müstəqil şəkildə, həm də söz tərkibində işlənmişdir:

شهنامه طبل ما و کوس ماست / مثنوی چنگ و نی و ناقوس ماست
در نی خلقت جدا تا در دمید / نیز نی زن نالانتر از ملا که دید؟
یا رب، این نی زن چه دلکش می زند / نی زدن گفتند آتش می زند⁴⁰

(“Şahnamə” bizim təbil və şeypurumuzdur, / “Məsnəvi” çəngimiz, neyimiz və zəngimizdir, Ayrılıq xilqəti neydə əslənəndən bu yana, / Mollayı Rumidən artıq ney çalan kim görüb? Ya Rəb! Bu ney çalan necə də ürəyə yatan çalır?/ Deyirlər ney çalır, amma atəş yaxır).

3.9. Ritorik sual və nida. Divanda intonasiya ilə bağlı, bədii sual və nidaya zəngin nümunələr göstərmək olar. Ritorik suallardan şair divanda çox fəlsəfi məqamlarda istifadə etmişdir. Şairin Sayəyə yazdığı aşağıdakı beytləri nəzərdən keçirək:

³⁸ Yenə orada s.97.

³⁹ Yenə orada s.335.

⁴⁰ Yenə orada s.893.

سایه جان، رفتنی استیم بمانیم که چه؟
زنده باشیم و همه روضه بخوانیم که چه؟

(Sayə can, biz gedəriyik, qalaq, nə olsun?

Sağ olaq və daim rövzə oxuyaq, nə olsun?)”

Nida ilə bitən gözəl məzmunlu misralar divana xüsusi cilvə verir:

هر گز نمیرد آن که دلش زنده شد به عشق!⁴¹

(Qəlbi eşqlə yaşayan heç vaxt ölmür!)

NƏTİCƏ

1. Farsdilli divanlar arasında Şəhriyarın farsca divanının zaman, tərtib, üslub, mövzu baxımından özünəməxsus yeri var. Şair divan şeiri ənənələrinə tam riayət etmişdir. Divanda əlavə olaraq, oxucuya müraciətlə Şəhriyarın yazdığı nəsr hissəsi və “Heydərbabaya salam” mənzuməsinin tərcüməsi daxil edilmişdir.

2. Divanın dili həm divan şeirinin ənənəvi leksikasının daşıyan bir nəzm nümunəsidir, həm də müasir canlı danışıq dilinə xas olan ibarələr, ifadələrlə cilvələnən, şirinləşən bir bəyandır.

3. Divanda fars dilinin lüğət tərkibinin leksik- semantik özəllikləri öz əksinin tapmışdır, fars dilinin qrammatik quruluşuna riayət edilmişdir. Əsərdə sadə danışıq dili poetik tərzdə divanın qayəsinə daxil edilmişdir. Bu da şairin fərdi üslubunun xüsusiyyətlərindən biridir.

4. Divanın onomastik və frazeoloji leksikası xalqın təşəkkül və inkişafına, dil tarixinə aid qiymətli informasiya daşıyır. Divanda istifadə olunan frazeologizmlər mənaca dərin, formaca yığcam, ahəngdar və üslubi cəhətdən nəfisdır. Onlar həm mənə, həm obraz, həm də leksik tərkib etibarilə müxtəlifdir.

5. Bu divanda müxtəlif dövrlərdə fars dilinə daxil olan türk mənşəli şəkilçisi olan sözlərə də rast gəlmək olar. Bunların arasında bu mövzuda tədqiqatlara cəlb olunmayan, lüğətlərə düşməyən sözlər də vardır. Məsələn, “bakuçi”, sözü (şairin uşaqlıq dövründə Bakı –

---

⁴¹ Yenə orada s.1383.

Təbriz arasında xırdavətçilik edənlərə, məktub aparanlara deyərdilər) buna misal ola bilər.

6. Leksikaya əsaslanan bədii ifadə vasitələri şairin üslubunun səciyyəvi cəhətlərini, onun fərdiliyini əks etdirir. Şair istiarə, məcaz, təşbeh, təzad geniş yayılmış, eyni zamanda bədii sual, nida və xitab kimi bədii-ifadə vasitələrinə də müraciət etmişdir. Divanda bədii-ifadə vasitələrinə fərdiliklə yanaşmış, divan şeiri üçün səciyyəvi olan tərkiblərlə yanaşı yeni məcazlar silsiləsi yaratmışdır.

Divanın lüğət tərkibinin tədqiqi Şəhriyar şeirinin dil rəvanlığını və nəfis şəkildə divan leksikasını əhatə etməsini bir daha göstərir. Divanda xalq danışq dilinə yaxınlıq şairin xəlqiliyinin bariz nümunəsidir. Müxtəlif mövzuları əhatə edən atalar sözləri, zərbülməsəllər buna misal ola bilər. Şəhriyar klassik poeziya ənənələrinə yaradıcılığında qoruyan, onlara yeni tərəvət verərək, rəngarəng çalarlar bəxş edib, inkişaf etdirən bir şairdir. Şəhriyar öz sələflərindən bəhrələnərək, onlara layiq bir zirvəyə çatmışdır. Şairin incə ruhu, lirik əhvalı, milli mənsubiyyəti, xəlqiliyi onun farsca yaratdığı misrasında da hiss olunur. Şəhriyar mirasının dəyərli tədqiqatçısı Hüseyn Münzəvinin Nima ilə Şəhriyar bağlılığı haqqında aşağıdakı sözləri ilə tamamlamaq istərdik: «“İki cənnət quşu” “Əfsanə”nin təsiri altında yazılsa da, insafən, Şəhriyar öz axıcı və lirik dili, canlı və gözəl təbiət təsvirləri, eləcə də dialoqları qurmaq və duyğuları bəyan etmək bacarığı ilə... “Əfsanə”dən irəli getmişdir. Məşhur ifadə ilə desək, “birincilik üstünlüyü” Nimaya məxsus olsa da, “üstünlük birinciliyi» Şəhriyara məxsusdur»⁴².

Tolstoy “Sənət nədir?” adlı əsərində belə deyir: “ Bir əsərin, bütün insanlar üçün yararlı olmasından ötrü, yaxşı və pisi ayırması, gözəl və aydın olması gərəkdir. Sənət ancaq, müəyyən bir sinif üçün deyil, böyük kütlələr üçün gərəkli olduğu zaman dəyər kəsb edə bilər”. Şəhriyar mirası məhz belə əsərlərdən ibarətdir⁴³.

⁴² Söz mülkünün Şəhriyarı, Bakı, 2011, s.21.

⁴³ فرشیدورد خسرو، در باره ادبیات و نقد ادبی، دو جلدی، جلد اول، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۸ S.143.

Dissertasiyanın məzmunu müəllifin aşağıdakı nəşrlərində öz əksinin tapmışdır:

Məqalələr

1. Şəhriyarın farsca divanında təzad yaradan feillər. Tədqiqlər, Bakı; AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2009, № 3, s. 214-222.
2. Şəhriyarın farsca divanın dil xüsusiyyətləri. "Filologiya məsələləri" elmi məqalələr toplusu, Bakı; AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2010, № 11, s. 517-523.
3. Şəhriyarın fars divanı haqqında bir neçə söz. "Söz mülkünün Şəhriyarı" Şəhriyarın anadan olmasının 105 illiyinə həsr olunmuş "Məhəmmədhüseyn Şəhriyar: ədəbi təsir və əlaqələr" mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, 7 dekabr 2011, AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, s.101-110.
4. Şəhriyarın farsca divanında cinasın struktur-forma növləri. Elmi araşdırmaları (elmi-nəzəri məqalələr toplusu) IX buraxılış, AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, Bakı, 2012, s. 310-316.
5. «Şəhriyarın farsca divanında frazeoloji birləşmələr», «Şərq filologiyası məsələləri» VII buraxılış, Bakı, 2013, AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, s. 121-126.
6. Лексика персидского «Диван»а Мухаммеда Хусейна Шахрияра. Крымский Научный Центр Национальной Академии Наук Украины, Таврический Национальный Университет им. В.И.Вернадского Научный журнал «Культура народов Причерноморья» ISSN 1562-0808, № 2, 2011, с. 160-166.
7. Şəhriyarın farsca divanında antroponim və toponimlərin funksional xüsusiyyətləri. Humanitar elmlərin

öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, №1, 2013, s.38-43.

8. Şəhriyarın farsca divanında müləmmənin struktur-semantik növləri. Azərbaycan Şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları. Akad. V.Məmmədəliyevin 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, 27-28 iyun, 2013, s. 70-72

Tezislər

9. Şəhriyarın farsca divanında sinonimlərin üslubi məqamları. Azərbaycan xalqının milli özünütəsdiqində ədəbiyyat və mədəniyyətin yeri, Beynəlxalq konfransın materialları, 29-30 noyabr, Bakı, AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Elm, nəşriyyatı, 2010, s.403-405.
10. Şəhriyarın farsca divanında “nərd” məcazı. Xalq oyunları və meydan tamaşaları: klassik irs və müasirlik, 14-15 noyabr, Respublika konfransının materialları, Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 2012, s.101-103.
11. Şəhriyarın farsca divanında təlmihlər. AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Ədəbiyyat Muzeyinin 70 illik yubileyi münasibəti ilə keçirilən Beynəlxalq Konfransın materialları, Bakı: 2010, 29-30 noyabr.
12. Şəhriyarın farsca divanında qoşa işlənən və şəxs bildirən sözlər. Müasir Şərqşünaslığın aktual problemləri, Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 1-2 iyun 2011, AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu və Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmaları İnstitutu, Babeş-Bolyayi Universiteti. s. 295-297.

ЛЕКСИКА ПЕРСИДСКОГО ДИВАНА ШАХРИЯРА

РЕЗЮМЕ

Сейид Мухаммед Хусейн Шахрияр является одним из величайших поэтов иранской и азербайджанской литературы XX века. Он творил с одинаковым мастерством на персидском и азербайджанском языках. Работа посвящена анализу лексики персидского дивана Шахрияра. Для полной оценки творчества поэта немаловажную роль играет исследование лексики персидского дивана. Это даёт возможность глубокому изучению системы образных средств языка поэта.

Работа состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы. Во введении обосновывается актуальность, новизна темы; степень ее изученности; излагается цель и задачи исследования, его методологические принципы, научно-теоретическая, практическая ценность работы. Констатируется тот факт, что в работе впервые подвергается монографическому исследованию лексика персидского дивана Шахрияра.

В первой главе «Диванская поэзия» рассматриваются особенности диванской поэзии, даётся общий обзор авторов персидских диванов. При этом автор останавливается на персидском диване Шахрияра.

Во второй главе «Словарный состав дивана» рассматриваются особенности лексических категорий дивана. Подвергается анализу синонимы, антонимы, омонимы, оными (антропонимы, топонимы), фразеологизмы и заимствованные слова.

В третьей главе - «Художественно-выразительные средства» - рассматриваются характерные поэтические фигуры присущие дивану. Особое внимание уделено каламбуру, аллюзии, аллегории, метафоре, стихотворному двуязычию

(молема), антитезе, повтору, риторическому вопросу и восклицанию.

В заключении подытожены основные результаты и выводы. В частности исследование показало, что изучение лексики персидского «Дивана» Шахрияра даёт возможность глубже оценить его стихи, оно позволяет также судить о его стиле. О стиле, который отличается смелым новаторством; широкой тематикой, поэтическими жанрами, философской проблематикой. Его произведения, отличавшиеся чеканностью формы, богатством художественных средств, служили замечательными образцами для многих поэтов Ближнего Востока.

**VOCABULARY OF THE PERSIAN DIVAN BY
SHAKHRIYAR**

SUMMARY

Seyid Mukhammed Khuseyn Shakhriyar is one of the greatest poets of Iranian and Azerbaijanian literature of XX age. He created with identical trade on the Persian and Azerbaijanian languages. Dissertation is devoted to the analysis of vocabulary of the Persian divan of Shakhriyar. For the complete estimation of creation of poet a not unimportant role is played by research of vocabulary of the Persian divan. It enables the deep study of the system of vivid facilities of language of poet.

Dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion and list of the used literature.

Actuality, novelty of theme, is grounded in introduction; degree of its studied; studied purpose and research tasks, his methodological principles, scientific-theoretical, practical value of dissertation. Examined circumstance that in-process the vocabulary of the Persian divan of Shakhriyar is first exposed to monographic research.

«Poetry of divan» in the first chapter of the features of divan poetry are examined, the general review of authors of the Persian divans is given. Thus an author decides on the Persian divan of Shakhriyar.

In the second chapter is «Dictionary composition of divan» - features of lexical categories of divan is examined. Exposed to the analysis synonyms, antonyms, homonyms, onymy (antroponimy, toponimy), phraseological units and loan-words.

In the third chapter are «artistic-expressive facilities» - characteristic poetic figures are examined inherent a divan. The special attention is spared a pun, allyuzii, allegory, metaphor, written in verse bilingualism (molemma), antithesis, repetition, rhetorical question and exclamation.

Basic results and conclusions are in duration vile summarized. Research polazalo in particular, that the study of vocabulary of Persian «Divan» Shakhriyar is given by possibility deeper to estimate his verses, it allows also to judge about his style. About style which differs a bold innovation; by a wide subject, poetic genres, philosophical problematikoy. His works, differing measured forms, by riches of artistic facilities, served as remarkable standards for many poets Near east.

На правах рукописи

МОДЖТАБА ФАТАЛИ оглы ШОАИ

ЛЕКСИКА ПЕРСИДСКОГО ДИВАНА ШАХРИЯРА

5711.01 – Иранские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2014